

Minutplan van Gramsbergen (HCO)

Gramsbergen, het laatste vestingstadje op de weg naar Drenthe

Locatiekeuze

De nederzetting Gramsbergen is gelegen aan de oostzijde van het Vechtdal, op en naast de smalle strook hoge dekzanden langs dit dal. Ook aan de andere zijde van het Vechtdal ligt een vergelijkbare lintvormige strook dekzand. Beide dekzandstroken liggen ingeklemd tussen het dal aan de ene kant en uitgestrekte moerassen aan de andere zijde. Deze zandstroken vormden daarom in alle tijden de natuurlijke wegen langs het Vechtdal. Mogelijk heeft in de middeleeuwen, voor de aanleg van de Hessenweg, de oostelijke dekzandstrook tussen Mariënberg en Gramsbergen de hoofdroute langs de Vecht gevormd. Die strook vormt namelijk meer dan aan de andere rivierzijde het geval is, een aaneengesloten reeks zandhoogten. Daar liggen Hardenberg en Gramsbergen en de meeste buurschappen, alsmede uit later tijd de fortificatie de Loozense linie en oostelijk van Hardenberg de Venebrugger schans. In elk geval vormde en vormt de route langs de Vecht de op een na belangrijkste doorgaande oost-west verbinding in Overijssel, na de route Deventer-Goor-Oldenzaal.

Gramsbergen ligt in het uiterste noord-oosten van het Oversticht, dicht bij de grenzen met Bentheim en Drenthe. Ten aanzien van Bentheim vormde Gramsbergen een grensstadje en voor het verkeer over water tussen Zwolle en Nordhorn was het niet meer dan een doorgangplaatsje. Maar voor het verkeer over land moet het van groter belang zijn geweest vanwege zijn ligging bij vrijwel de enige toegang door het uitgestrekte Noord-Sallandse moeras naar Drenthe en Coevorden. De ligging van Gramsbergen mag dan ook zonder reserve als strategisch worden gekenmerkt. Dat het plaatsje niet is uitgegroeid tot een middelgrote nederzetting is waarschijnlijk toe te schrijven aan zijn eenzijdige functie en aan zijn perifere ligging binnen het Oversticht.

De dekzandstroken langs het Vechtdal zijn vanaf de Steentijden relatief intensief bewoond, ook in de vroege en latere middeleeuwen. Archeologische vondsten in de omgeving van Gramsbergen bevestigen dit algemeen bekende beeld. Mogelijk is de oorsprong van de nederzetting te vinden in de boerderij de Oldenhof (ten westen van het plaatsje), die lang daarvoor het 'huys Bergen' had geheten. Nabij die plek zijn vondsten vanaf de 9de of 10de eeuw bekend. De naam Gramsbergen (Bergene of Grammesberghe) wordt voor het eerst vermeld in 1227 naar aanleiding van de slag bij Ane. De plaatsnaam is volgens naamkundige handboeken waarschijnlijk een samenstelling met een persoonsnaam: de hoogte van Gram, waarbij Gram afkomstig is van de (germaanse) persoonsnaam Ingram.

De wording van de stad

In 1339 werd een kasteel aan de noordzijde van het stadje gebouwd, onder protest van de hertog van Gelre, die Overijssel toen in pandschap had. Het Huis te

Achttiende-eeuwse kaart van Gramsbergen

Gramsbergen was strategisch gelegen aan de rivier de Vecht tussen het stadje Hardenberg (Nijenstede) en de Drentse vesting Coevorden. Die vesting was voor de Drenten van eminent belang, omdat hier een der weinige passeerbare plaatsen door de Drents/Sallandse venen was om het noorden te bereiken. Behalve over het water kon men ook met paard en wagen in Gramsbergen komen. In 1402 was het traject van Ane tot aan Coevorden zo slecht dat de bisschop van Utrecht, met bijdragen van Deventer, Kampen en Zwolle, een nieuwe weg moest laten aanleggen. Door middel van tolheffing zou voortaan het onderhoud gefinancierd worden. De toltarieven van Gramsbergen werden daarbij als norm gesteld, waarschijnlijk om geen valse concurrentie in het leven te roepen.

Onduidelijk blijft sinds wanneer en waarom de plaats Gramsbergen tot de Overijsselse steden gerekend wordt. In ieder geval werd de term stad aan die gemeenschap gegeven in een akte waarbij de steden Deventer, Kampen en Zwolle in 1442 als scheidsrechters optraden in een geschil tussen Hendrik van Gramsbergen en (zijn kleinzoon) Frederik van der Eze. Voor die grote steden was het blijkbaar geoorloofd / vanzelfsprekend dat Gramsbergen een stad was.

Het stadsbestuur werd benoemd door de heer van Gramsbergen, zodat zijn invloed op de dagelijkse gang van zaken zeker groot moet zijn geweest. Oudere akten spreken, bijvoorbeeld in 1389, over 'de vrijheid Gramsberghe' en over het Huis te Gramsbergen. Vermoedelijk heeft Hendrik van Gramsbergen later aan de lieden die zich bij zijn kasteel gevestigd hadden, een soort stadsrechten of een vorm van zelfbestuur verleend, vermoedelijk al in 1351.

De kerk te Gramsbergen wordt voor het eerst genoemd in 1383, toen er geld werd uitbetaald voor de herbouw van het kort daarvoor verbrande bedehuis. De patroonheilige was Sint Bonifacius. Dit kerkgebouw werd enige malen door brand beschadigd, evenals de rest van de bebouwing. Na brand in 1517, bezetting door de Geldersen en Drenten in 1521 en opnieuw brand in 1530, kwam het stadje in 1594 in Staatse handen. Het Huis te Gramsbergen, ook wel naar een van de bezitters Aeswijn genoemd, werd in het begin van de zeventiende eeuw herbouwd.

Van enige verdedigingswerken, in de vorm van omgrachting, paalwerk rondom of een krans van doornstruiken, laat staan een stadsmuur, is in de plattegronden geen spoor (terug) te vinden. Het stadje is niet in kaart gebracht door Jacob van Deventer (circa 1560), waaruit men zou kunnen concluderen dat kartering ervan om militaire redenen niet nodig geacht werd. Naast cartografische zijn vanuit historische en archeologische bronnen evenmin aanwijzingen voor verdedigingswerken bekend.

Het stadje en het inwoneraantal zijn altijd klein gebleven: in 1748 telde men er 342 personen.

De heerlijke rechten van de bezitters van Huis Gramsbergen zijn vaak ter discussie gesteld. Met name natuurlijk de vraag of daartoe de rechtspraak gerekend kon worden. Eigenlijk was in Overijssel alleen de heer van Almelo en Vriezenveen die de hoge en lage rechtspraak in particuliere handen had. Ook de heerlijke rechten van Zalk en Veecaten werden voor kwestieus gehouden. Uit allerlei uitspraken in juridische processen over het punt van de heerlijke rechten komt naar voren dat de heer van Gramsbergen wel erkend werd als gerechtigd tot het uitoefenen van de civiele rechtspraak, maar de criminele rechtspraak bleef voorbehouden aan de drost van Salland. Mogelijk ligt de basis van die 'heerlijke rechten' in een in aanvang aanwezig hofstelsel. De hierboven genoemde Oldenhof zou de plaats zijn geweest waar de hofmeier zetelde en rechtspraak over de hofhorigen.

Geselecteerde literatuur en bronnen Gramsbergen

Gevers, A.J., en A.J. Mensema, *De havezaten in Salland en hun bewoners* (Alphen aan den Rijn 1983) 102-107.

Haga, A., "De stad en heerlijkheid Gramsbergen". In: *VMORG*, 49 (1932), 88-140.